

У Беларусі фашыстамі знішчана каля 9200 вёсак. У больш чым шасцістах вёсках забіты ці спалены ўсе жыхары, выратаваліся адзінкі.

З дакументаў Другой сусветнай вайны

Я выскачыў з машыны і пачаў праціскацца між мікрафонаў.

— Лейтэнант Кэлі! Вы сапраўды забілі ўсіх гэтых жанчын і дзяцей?

— Лейтэнант Кэлі! Як сябе адчувае чалавек, які забівае жанчын і дзяцей?

— Лейтэнант Кэлі! Вы не шкадуеце, што не здолелі знішчыць яшчэ больш жанчын і дзяцей?

— Лейтэнант Кэлі! Калі б вы маглі сёння вярнуцца і зноў забіваць жанчын і дзяцей...

Са «Споведзі» амерыканскага лейтэнанта
Уільяма Кэлі — вінаватага ў знішчэнні
в'етнамскай вёскі Сангмі

Не месціцца нават у галаве, што на гэтай планеце можа быць вайна, якая нясе гора мільёнам людзей.

Зварот Георгія Дабравольскага, Уладзіслава
Волкава, Віктара Пацаева да людзей Зямлі
з Космасу 22 чэрвеня 1971 г.

* * *

— Тут ужо цэлы ўзвод! — гучна кажа чалавек у цёмных акулерах, з белай металічнай палкай у руцэ.

Хлапчук у блакітным плашчыку, які ўскочыў у шумны аўтобус перш за яго, выбірае позіркам свабоднае месца.

Чалавек у акулерах прыпыніўся ля дзвярэй, слухае раптоўную, напружаную цішыню; глыбокія дугі, складкі каля рота, твар, звужаны ўніз, непрыгожа заостраны, затое лоб надта шырокі і, як у малога, пукаты. Рот па-ротгваецца вінаватай усмешкай сляпога.

— Татка, там месца, — кажа хлапчук у празрыстым плашчыку і кранаецца працягненай яму насустрэч рукі.

Зноў зашумеў, закрычаў аўтобус, але нядаўня раптоўная цішыня таксама засталася — як дно. Галасы, вясёлы крык занадта ўжо таропкія.

— Гайшун! Сюды, братка!

— Да нас, Флёра.

— Сюды давай!

Чалавек з застыглай ціхай усмешкай сляпога некага чакае. Металічная палка суха, пустацела дзынкнула: сляпы зачапіў стойку.

На прыступку аўтобуса паставіў мех узмакрэлы мужчына ў пакамечаным суконным гарнітуры.

— Гэта куды аўтобус?

— У Хатынь.

— Куды?

— У Хатынь.

— А! — няўпэўнена прамовіў гаспадар суконнага гарнітура, забіраючы свой мех.

У дзвярах узнікла жанчына ў квяцістай летняй сукенцы з сумкай і плашчом-балонняй на загарэлай руцэ. Паднялася на прыступку, смуглявы твар усміхаецца побач з коратка пастрыжанай, зусім белай галавой сляпога.

— Глаша, да нас!

— Сюды сядай, у трэці ўзвод!

— Надакучылі вы ёй і ў лесе! Праўда, Глаша?

Жанчына, кінуўшы ціхае «добры дзень», кранулася локця сляпога, і ён пайшоў па аўтобусе. І адразу стала прыкметнай узаемная іх нетаропкасць, напружаная плаўнасць, якая бывае, калі нясуць разам поўнае вядро.

— Сюды, татка, тут месца, — гучна паклікаў хлапчук, які ўжо ўладкаваўся спіной да кабіны, па-дзіцячы паклаўшы далоні на сядзенне абапал сябе.

Маладжавы і шумны пасажыр прыўзняўся з месца і ашчаперыў сляпога за плечы.

— Флёра, з маёй пасядзі. А я з Глашай.

— Косця, — дакорліва сказала жонка шумнага пасажыра, уся занадта беленькая, зычліва ўсміхнуўшыся сляпому, — не замінаў чалавеку прайсці. Які ж ты!..

Чалавек у цёмных акулерах звывла нёс руку; а з ім здароўкаліся, кранаючыся худых пальцаў, якія чуйна ўздрыгвалі.

— Жывём, Флёра?

— Гэта хто? Ты, Стома?

— Пазнаў? Я, братка, я гэта.

— А гэта чыя галава?

— Рыжага. Помніш такога? Падай голас, Рыжы.

— Пакажыся, — рука сляпога вярнулася назад, — пакажыся. І сапраўды — Рыжы!

— Здароў, Гайшун. — Пасажыр прыўзняўся, з няёмкасцю, як дзіцячую, паціснуў руку сляпога.

Жанчына, пакуль ідзе гэтая працэдура распазнавання, стаіць за мужавай спіной, яна таксама ўсміхаецца, але ні на кога не глядзіць, у той час як чорныя акуляры сляпога ўважліва ўглядаюцца на кожны голас.

Руку сляпога перахапіў таўсматы пасажыр з касавокімі вачыма.

Раменьчык ад фотаапарата палавініць ягонае мяккае плячо, і ўвесь ён нейкі выпнуты, кругленькі ў сваім новым сінім гарнітуры.

— Не пазнаеш Сталетава?

— І ты тут? — здзівіўся сляпы.

— А дзе ж мне быць? — Сталетаў пакрыўдзіўся.

Але жанчына павяла ўжо Гайшуна далей. Ён зачапіў калена грузнага і нават тут, на сядзенні, высокага чалавека, які, як пераростак за партай, сядзіць крывавата, бокам, загароджваючы праход.

— Дзень добры, — ціха і вельмі спакойна сказаў грузны пасажыр. І паўтарыў: — Дзень добры, Флёра.

Ад ягонага голасу на нейкае імгненне зноў адкрылася — як блізкае дно — цішыня.

Жанчына, перасмыкнуўшы адразу тварам, схапіла Гайшуна за плечы і хуценька правяла яго наперад. Пасадзіла і сама села тварам да кабіны і спіной да ўсіх.

Хлапчук паклікаў:

— Тут лепей, татка.

— Вось і сядзі! — абарвала яго маці.

Ля кабіны — тварам да ўсіх — зручней сядзець было б і грузнаму пасажыру. Але ён таксама не сеў там.

...Касач! Гэта яго голас. Упэўнена ціхі: чалавек ведае, прывык, што яго пастараюцца пачуць. Гэты голас я распознаў бы і сярод тысячы.

А як перамянілася Глашына рука — нібы з-пад машыны мяне выхапіла!

Які ён цяпер, Касач? Ва ўсякім выпадку, не сляпы, як яе муж.

Матор і вядро, што дзынкае пад сядзеннем, глушаць агульную гаворку. Толькі самыя рэзкія і самыя вясёлыя галасы далятаюць, выпадкова сутыкаючыся і пераплятаючыся. («Летась... ды ўжо і ўнукі ёсць... бомба разарвецца, воблака ўзаўецца... ну, Косця, які ж ты! Дай людзям пагаварыць... я кажу, што касачоўцы ўсюды... не, я яму скажу, нашаму «летапісцу», гэтаму... Гэй, Сталетаў!.. Экзамен здае ў інстытут замежных...»)

Нерэальныя, да немагчымасці блізкія галасы з далёкага-далёкага мінулага затапляюць аўтобус. Сённяшнія выпадковыя словы плаваюць на паверхні, як смецце, а знаёмыя галасы як бы незалежна ад слоў уліваюцца ў мяне, саланаватыя, пякучыя...

Чалавек дваццаць нашых партызанаў. Некаторых я ўжо чуў, разбіраю: Касача, Косцюначштаба, Стому, Рыжага, Сталетава...

Косця, наш начштаба, — усё гэтакі ж хлапчукоўскі голас — уразаецца адразу ва ўсе размовы: рагоча, выкрыквае прозвішчы, клічкі, знарок бяссэнсавыя словы («Дзеда не забылі?.. Сталетаў, здымі нас для гісторыі. У цябе гэта здорава выходзіць... Дзед, ты ў каго такі капялюш сцёг?.. Мэнш!.. Не перашкаджай, жонка!..»).

Так, ён такі, наш Косця-начштаба, з ім і ў чыстым полі будзе цесна: кожнага зачэпіць, абніме і тут жа абсмяе. Не надта самавіты для сваёй пасады. Дваццаць два ці дваццаць тры яму... Было. Але яго любяць (любілі): справу сваю разумеў, ваяваць умеў. Не горш за Касача.

Касач тут, побач. За спіной у мяне. «Дзень добры!» — паздароўкаўся спачатку і з Глашай, але нешта прачытаў на Глашыным твары і тут жа аддзяліў: «Дзень добры, Флёра!» Вунь якою зрабілася Глашына рука! Спалоханая і цвёрдая. Сядзіць побач са мной, вельмі прамая, напружаная, — я і не бачу, а ведаю.

Такі ж ён аграмадны, моцны? Голас, прынамсі, той жа.

Мне заўсёды хацелася зразумець: прыкмячае ён сам ці не прыкмячае гэтую сваю пастаянную іронію, часамі, здавалася, недарэчную?

— Я яму ў вочы сказаць магу! — голас аднекуль ззаду. — Мы яго, прымачка, з-за печы выцягнулі, у партызаны сілай прывалалі, а цяпер...

Пра каго гэта там? І чый голас? Нервовы, запальчывы. Хлопцы падзаводзяць, бач, чалавека, гэта ў нас заўсёды ўмелі.

— Сакратарка не пусціць.

— А ты па тэлефоне яму. Верна, Зуёнак? Ці тэлеграмай.

Ну, вядома, гэта ён, Зуёнак! Наш галоўны хавальнік партызанскай геральдыкі. Зуёнак заўсёды помніў, і вельмі дакладна, хто ў якім годзе і нават у якім месяцы прыйшоў у партызаны. І хто якой павагі заслугоўвае. Усю сям'ю Зуёнкі немцы выбілі яшчэ ў сорок першым, калі ён пайшоў у лес. Менавіта з дапамогай ягоных доўгіх і настойлівых пісем пастаўлены многія нашы помнікі. І гэты, які мы едзем адкрываць. Я ўпершыню еду: калі мог, вочы былі, сустрэчы такія не праводзіліся. А Зуёнку нават перапала за спробы сабраць нас: «Якія такія сустрэчы? Каму гэта трэба?»

— Да ночы паўзці будзем з такой яздой. Я на сваім хозузводаўскім хутчэй паспяваў.

— О, дзед наш да самалётаў прывык!

Заехаць заадно і ў Хатынь, хоць гэта зусім не па дарозе ў партызанскія мясціны нашы, — таксама ініцыятыва Зуёнкі. Для мяне

гэта асабліва важна — наведаць Хатынь. Хаця што я там убачу? Ubачу не тое, што там цяпер, а што было. Што яно такое, нашы Хатыні, я ведаю. Гэта я ведаю...

А хозузводаўскі дзед усё непакоіцца, ці паспеем у два канцы, ці не спознімся. Колькі яму? Дзедам і тады ён нам здаваўся. Гаворыць, нібы гарачую бульбачку есць: сіпіць, дзьмухае, крэкча за кожным словам. І няўпэўненае смяхоццейка клапатлівага і трапятлівага селяніна. Неяк жа здолеў, сабраў Зуёнак усіх нас, і гарадскіх і з раёна, у гэты аўтобус.

— Нічога, — абзываецца нехта (здаецца, Рыжы), — болей нас там чакалі.

У Рыжага нават іронія прабілася ў голасе. Пасляваенная, мабыць. Раней усе з яго жартавалі, а ён толькі пасопваў аблупленым носам ды абяцаў: «Вось як дам левай!»

— А які хоць помнік, га, Зуёнак? — пытаюць з задняга сядзення.

— Курган, школьнікі насыпалі.

— А які б ты хацеў сабе? — крычыць Косця-начштаба.

— Я нешта не падумаў пра гэта, калі хадзілі — памятаеце? — па гарэлым балоце. Як на вяроўцы хадзілі па крузе.

Мільгацяць твары ў маёй памяці, тасуюцца, і ніводны не накладваецца на гэты голас з ціхім пакашліваннем.

— Хлопцам усё роўна цяпер. (Дзед.)

— Усё роўна, ды не зусім! (Стома.)

— Пад такім, як у мінулым годзе, я не лёг бы.

ПАСЛЯСЛОЎЕ

У зборнік увайшлі два творы беларускага пісьменніка Алеся Адамовіча (1927–1994), напісаныя ў розныя гады: «Хатынская аповесць» (1972 г.) і «Нямко» (1992–1993 гг.). Іх аб'ядноўвае тэма Вялікай Айчыннай вайны, якая паказана праз лёсы падлеткаў, іх узаемаадносінны, спосабы выжыць у жахлівы ваенны час. Аўтар сам прайшоў ваенныя гады падлеткам і з уласнага досведу ведаў, што гэта такое.

«Хатынская аповесць» упершыню была надрукавана ў часопісе «Дружба народаў» (1972, № 9); асобнае выданне з дапаўненнямі і папраўкамі з'явілася ў Мінску ў 1976 г.

Галоўны герой Фларыян Пятровіч Гайшун — ветэран вайны, выкладчык псіхалогіі — разам з былымі партызанамі Касачом, Лапцёнкам, Сталетавым, жонкай Глашай і іншымі едзе ў Хатынь. У памяці Гайшуна, сляпога чалавечка, ажывае ваеннае ліхалецце. Флёра хлопцам ваяваў у партызанскім атрадзе, цудам вырваўся з «вогненнай вёскі», бачыў смерць блізкіх.

Ніколі не сатрэцца з яго памяці жудасная расправа карнікаў над мірнымі жыхарамі вёскі Пераходы, гібель маці і дзвюх сястрычак-блізнятак. А праз палеміку Гайшуна з яго аспірантам Бокіем аўтар абараняе вечныя гуманістычныя каштоўнасці.

У 1976 г. аповесць была адзначана Дзяржаўнай прэміяй БССР імя Якуба Коласа.

Па матывах «Хатынскай аповесці» ў Дзяржаўным рускім драмтэатры БССР імя Горкага ў 1977 г. быў пастаўлены спектакль «Вяртанне ў Хатынь» (рэжысёр Барыс Луцэнка). Паводле сцэнарыя А. Адамовіча (у аснове ляжаць кнігі «Хатынская аповесць» і «Карнікі») кінарэжысёрам Элемам Клімавым быў зняты кінафільм «Ідзі і глядзі». У 1985 г. фільм атрымаў першую прэмію — «Залаты прыз» — і прыз ФІПРЭСІ на XIV Маскоўскім кінафестывалі; а таксама быў узнагароджаны галоўнай прэміяй на I Міжнародным кінафестывалі «Фестроя» (Сетубал, Партугалія, 1985 г.); атрымаў галоўны прыз журы, прыз за найлепшае гукавое рашэнне і прыз за найлепшае выяўленчае рашэнне на XIX Усесаюзным кінафестывалі ў Алматы (1986 г.). Фільм абышоў экраны многіх краін свету, атрымаўшы вялікі рэзананс.

Брытанскі часопіс *Timeout London* аддаў беларускаму фільму першае месца ў рэйтынгу «50 найвялікшых фільмаў пра Другую сусветную вайну»; у рэйтынгу найбуйнейшай сусветнай кінематаграфічнай базы дадзеных IMDb ён з'яўляецца найлепшым беларускім фільмам,